

Eredetkerülőben

RADICS VIKTÓRIA LEVÉLBESZÉLGETÉSE MARNO JÁNOSSEL

Decemberben értesültem arról, hogy a messi Északon meghalt Szíjártó Csaba, a legjobb barátod, akivel Piliscsabán alkotótársak is voltatok fiatalkorotokban. Hajdanán az Átváltozások című folyóiratban (1995/4) sajtó alá rendeztem a szövegeit (Mint szörnyű vendég címmel), és közöltük több gyönyörű fotóját – bár Csaba nem lett költő, nem lett művész Svédországban, ahová disszidált. Gyerekkorod, ifjúkorod Piliscsabája meghatározó helyszín az életedben is, meg a verseidben is, egy lázadó művészi indulás színtere, az együtt•járás című első versesköteted inkubátora és a barátság hajléka. Az akkori svung rezege még ma is, miközben te professzionálizálódttál a költészetben – szándékosan provokállak ezzel a csúf szóval. Beatnikből lettél babérkoszorús költő, nemde?

Utálom a „feldolgozás” szót, hogy nem tudom feldolgozni a Csabi halálát, hogy lehet ilyesmit feldolgozni, de a helyzet mégiscsak az, hogy a halála óta, ami ráadásul az év legsötétebb napján, december 22-én történt, s én talán épp az úgynevezett szenteste délelőttjén értesültem róla telefonon, tehát szenteste óta folyton róla írok, neki írok, álmodni még csak egyszer álmodtam vele, az pokolian jó volt álmomban, de már csak egy sötét masszára emlékszem belőle, az álombéli levegő sűrű masszájára. Amiket eddig összeírtam, azoknak a többsége taszít, egyike-másika undorít, nem mintha először élném meg, mennyire undorít is engem az irodalom mint szakma. Úgyhogy bármily megtisztelő a „professzionális” jelző, én nem tartom professzionális írónak magam, nem, nem vagyok az, sem a szó becses, sem a becstelen értelmében. Nehogy reklámnak, hazabeszélésnek vedd (vagy vegye az olvasó), a lányomtól mostanában kapott álomleírások mérhetetlenül nagyobb örömet, izgalmat keltenek bennem, mint azok a versek, amelyeket az ipari irodalom tol naponta a szemem elé. Megjegyzem, amit persze már ezerszer megjegyeztem, gyerekkoromban hányni tudtam a versektől. Érdekes módon a prózától nem, akkoriban még nem irritáltak a történetmondások, a profi írói machinációk, csak az alanyi költők versei kavarták fel a gyomromat. Kivéve József Attilát. És korábban természetesen Aranyt, a *Toldit* mohón olvastam, sokszor, na de az nem alanyi költészet. Legalábbis közvetlenül nem az. Mert vertikálisan nagyon is az, ha csak erre az egy mondatra gondolsz: „Én paraszt, én?” Ez egy alanyi költői kérdés. Nyolcévesen azonban még naivan olvastam, nem analitikusan, és a *Toldira* figyeltem, nem Aranyra.

A Csabi nemcsak a barátom volt, hanem az idolom is (borzasztó az ember agya, ahogy leírtam az idol szót, azonnal éreztem a gyerekkoromban naponta szaglászott *Odol* illatát – ráadásul a klaviatúrán egymás mellett szerepel az *i* meg az *o* betű), példaképem, az én zseniális barátom. Ezt a jelzőt a fiam sugalmazta most, ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Ferrante álnevű olasz írónő könyvének az eredeti olasz címe elsősorban nem *briliánst* jelent, hanem *zseniálisat*, és neki jobban fekszik a *zseniális barátnőm* cím, mint a *briliáns*. Ízlés kérdése, mondhatod, a *briliáns* sokkal inkább asszociálhatja az emberben, hogy az ilyen című regény bizsu minőség lehet, mintha *zseniális* barátnőt olvas. Briliáns barátom nélkül talán réges-rég belehamuztak volna a magyar tengerbe, nem tudom, mindenesetre érzetre evidensen ő adta az ihletet, a kedvet és a társat az íráshoz, meg minden egyébhez; amikor először publikáltam

saját verset, fizikailag éreztem a fájdalmat, hogy az nem közös produktum. Persze, örültem is, hogy végre napfényre bukhattam fel, de a fájdalom erősebb volt. A közösen írt szövegek, hangjátékok, illetve dalszövegek mindig azonnal katartikusan hatottak, és mindig könnyesre röhögtük magunkat. Nem azért, mintha hülyéskedtünk volna; nem, hanem a pusztán meglétünk, a dolgok megléte és mindennek az abszurditása került olyan kölcsönös reflektorfénybe, ami ilyen heves turbulenciát idézett elő bennünk. Hiszen bárki tudhatja, mi a különbség aközött, hogy formálisan, kvázi szociálisan együttérzel a másik emberrel, meg aközött, amikor eltűnik minden efféle illendőség, és egyszeriben feneketlen mélységekig látsz, tapintasz, ízelesz a társaddal. Ez is abszurdum, nem? De micsoda felszabadulás, kiszabadulás az én sivatagából. Mert a másik sivataga oázist jelent az én sivatagomban, és vice versa. Ehhez képest mennyire siralmas diadal büszkélkedni kitüntetésekkel, elismerésekkel, amelyek többet ártnak az embernek, mint mondjuk a heroin. Ha egyszer belekerült az ember az ilyen érdemdarálóba, hát, nem is merem továbbgondolni.

Te mégis par excellence alanyi költő lettél, aki ennek az alanyiságnak a mélyére megy és szét-szedi, sőt megsemmisíti azt. Azonban az a társasság, ami a költészeted kiindulópontját jelentette, korántsem a barátod halálával, hanem már korábban elveszett. Ez a folyamat az együttjárás című kötetedben, majd A múzsa és a bábuban követhető a Nárcisz-versekig, amelyekben magára marad az alany. A kreatív társasság hiába vágyad azóta is, sem az irodalmi életben, sem a recepciódban nem jött létre. De nem ez maga a költői helyzet, a szó hagyományos értelmében? Nem hagyományos annyiban, hogy alaptalannak és iránytalanoknak bizonyul maga a helyzet is. A társasság kísértetiesen jár vissza azóta is a verseidben. A régi családdoból mindenki meghalt, ők kísértetek gyanánt jelennek meg a versek ablakaiban. Az irodalmi élet eseményjellege rég oda, ezt az egyes verseknek a magányos olvasó tudatában megtörténendő volta (ritkán válik valóra) váltotta fel. Viszont ez a hiányfeszültség mégis indítéka a versírásnak. Az underground-művészeti hangulat, amire emlékszel, és ami tetten érhető volt az első két kötetben – a másodikban szürrealisztikusan –, a magány undergroundjává változott át. Egyszerre lennének élettörténeti és elméleti kérdéseim. Nem gondolod, hogy úgymond a családi sorsod által predesztinálva voltál a magányos „alanyi költő” szerepére, amit, ugye, feloszlatasz végül? És honnét, miért ez a destrukciós indulat? És az elméleti kérdés: miféle kommunikáció tere a vers? Milyen együttlét jön létre a verstérben, amikor nincs barátság és szerelem?

Erről a furcsaságról még nem beszéltem talán senkivel, pedig lélektanilag és bölcséletileg is (most a természettudományokra nem hivatkozom) jelentőséggel bírhat. Ami neked, kívülről nézve a helyzetemet és a versek, szövegek módosulásait, a társasság erodálódását, felszámolódását, elhalását mutatja, ez bennem nem ilyen feketén-fehéren zajlik. Nagyon nem. Talán még két-három éve sincs annak, hogy tudatosult bennem a szóban forgó magányom, egyedül maradásom, rácsodálkoztam is rendesen, mintha hirtelen egy szakadék szélén találtam volna magam, beleszédültem a tudat eme feketelyukába – és nyilván felhagyok egyszer s mindenkorra az írással, ha ez a ráeszmélés úgy is marad, ha nem regenerálódik bennem valamelyest a társasság érzete-hiszeme, mint ahogy a Csabival történt drámai szakítások, kötélhúzások, újra fellángolások, meghatódások, ismételt neheztelések, s végül most ez az „eltűnése” is mutatja; régen nem élt bennem ennyire elevenen a lénye, mint most. A „kísértet” szót nem igazán szeretem, úgy képzelem, az ember általában inkorporálja a szeretteit, amikor elveszíti őket, sőt: mindazok, akik – főleg kisgyerekkorban – beköltöznek az ember lelkébe, tudatába, emlékezetébe, azok, mondhatni, hogy ők képezik tulajdonképpen a lelkét. A lelkünket, vagy a

magány-otthonunkat. Épp a nekem legkedvesebb, legnagyobbra tartott költő mondta olyan tizenvalahány évvel ezelőtt, méghozzá szemrehányón, hogy már én sem jelentek számára mást vagy többet, mint egy képeslap. Akkor hirtelenében nem értettem a hasonlatot, csak a szemrehányáson gondolkodtam, majd sok év múlva esett le, hogy a benne eladdig evidens társasság-anyag csorbulhatott ijesztően nagyot, azért a szenzációs nehezitelés. Az a magány, amiről beszélsz, igen régóta tapasztalt és növekvő sebességű tendencia; paradox vagy természetes módon akkor kapcsolt „az ötödik sebességre”, amikor a kommunikációs csatornák hirtelen szaporodásnak indultak. De talán a kultúrantropológusok, történészek pontosabban tudják, hogy ez a tendencia az ember megjelenésével együtt indult meg. Közösségekben élni, a közösségtől függeni, ez természetes, de attól fogva, hogy az individuumban reflektálódik a függések jelentése és jelentősége, kezdetét veszi a csalódás, a kiábrándulás, az elmagányosodás. Azt már untig ismered tőlem, hogy én a kiábrándulást a legfontosabb szenzációk közé sorolom, mivel nálam az adja a biztos lökést a ráismerés szakadékaiba. Amit te – gondolom, Heideggerrel kölcsönözve a fogalmat – alaptalanságnak nevezel. A megsemmisülés képzele amennyire szörnyű, hiszen valóban bármikor belehalhat az ember, annyira eszméltető erejű is, nélkülözhetetlen az érzéki intuícióhoz. Szerelem? Bizonyára erősen változó, hullámzó dinamikával, de szüntelenül él bennem. Nem vagyok ugyan homoszexuális, de például a Csabit is szerelemmel szeretem most. És nem hülyéskedésből mondom, amikor a *Briliáns barátnőm* sorozatot néztem, beleszerettem a Lilibe, olyannyira, hogy a záró epizódot majdnem végigsírtam. Megyek a kertben, és eszembe villan József Attilától a *Miben hisztek ti makacs égitestek* kezdetű csodavers, és sírva fakadok. Ez mi, ha nem szerelem? És természetesen hatalmába kerít az sötét üresség érzete, a depressziós közöny, amikor megbénulok, és a kezemet sem tudom fölemelni a klaviatúra fölé.

P. S. Elmulasztottam reagálni a destrukciós indulatot firtató mondatodra. Találgatni tudok csak. Mert gyerekkoromban – eltérően más gyerekek szokásától – soha nem boncolgattam bogarakat, kisállatokat, nem vizsgáltam a reflexeiket, vagyis nem kínoztam őket. Lakott az utcánkban egy idős házaspár, dr. Mezey Ödön és a felesége, rátarti, gógós állatvédő kisegyesület, ők bepanaszoltak apámnál, hogy látták, amint az utca legkomiszabb kölykével, a Dodóval (akinek a halálát megverseltem¹), akasztgatjuk a macskákat, de én még csak látni se láttam soha ilyesmit, úgyhogy már örökre a Dodó titka marad, akasztott-e cicákat, vagy nem akasztott. A destrukciós indulatom inkább az emberi közösségek igazságát, őszinteségét célozta meg, elsősorban mert ott, a mindennapi viszálykodások és bűnbánatok, fogadkozások láttán kételyeim támadtak az emberi érzések valódiságát illetően, másodsorban az iskoláért, amit én egy évvel '56 előtt kezdtem el, így tanúja lehettem az '56-os iskolai eseményeknek, az igazgató zászlólyukasztásának, majd nemsokára ugyanolyan patetikus vádbeszédének, amit az ellenforradalom hívei ellen intézett. Hétéves voltam akkor, kitelepített, deklasszált család kis nyiszlett fiúgyereke, aki úgy került az iskolába, hogy már tökéletesen tudott írni, olvasni. Hogy miket tudtam még, arra nem emlékszem. Ám arra igen, hogy a forradalom után általános lehiggadás milyen undort, gyűlöletet gerjesztett bennem. Nem bírtam elviselni, hogy az emberek ilyen könnyen megvásárolhatók, megfélemlíthetők. Ettől fogva kezdtem egyre szkeptikusabbá válni az ember, illetve magam iránt is. Gondolom, ezért olvastam olyan mohón mindent már nyolc-tízévesen, a *Varázshegy* tényleg elvarázsolt akkor, nyolc-kilenc

¹ Lásd a *Dodó* című verset a *Szereposzlás* című kötetben (85–87).

évesen, keveredve az életkoromhoz illőbb mesékkel, a *Toldival*, *A kuruckor hőseivel*, Prousttal, mert az anyám még őt is a kezembe adta. Ja, és mindent, amit olvastam, lerajzoltam. A rajzkészségemet, csakúgy, mint a kézírásomat azután az iskolában tönkretették a tanárain. Letiltották a technikámat, mondván, hogy másképp kell a ceruzát vagy a tollat tartani. Nem folytatom, mert csak konfliktusokról tudnék referálni, az pedig hamisításba torkollhatna, hiszen a gyerekkorom egy gazdag rémmese, azokból az élményekből merítke az íráshoz ma is.

Egyre fontosabbnak és pótolhatatlanabbnak érzem a versbeszédet, az utolsó deszkának, mikor a Titanic süllyed. Jónak kell lennie annak a versnek, szívósnak. De ilyen metarófákkal nem sokra megyek. Te a versről való beszéd bürokratikus, adminisztráló, a mostani kiszélesített kánonnal foglalatosskodó és emancipatorikus válfaját nagyon nem bírod, de nem szíveled az elméletieskedő, kvázi irodalomtudományos fajtáját sem, amikor teoretikus fogalmakat olvasunk rá a műalkotásokra, az irodalomtörténeti beszédetől pedig távolságot tartasz, nehogy túl rövidre záruljon a referencia. Az esztétikáról egészen sajátos képzeteid vannak. Milyen fajta beszéd az, amit a vers gyakorol, és hogyan lehetne okosan és érzékenyen beszélni a költészetről?

Emlékszel arra, amikor, kb. 11-12 évvel ezelőtt a PIM-ben beszélgettünk a költészetről, és ott azt találtam mondani, a versbeszéd abban különbözik a mindennapi beszéd nyelvhasználatától, hogy magát a nyelvet mint eredettörténetet szólaltatja meg, egyben mint büntörténetet, hiszen az emberi nyelv tetten érhetően választja le magát a természet természetes beszédeiről, mintegy elárulva azokat, hátat fordítva nekik, hogy ekképp hatalmába keríthesse és kiszákmányolhassa a természetet? De mivel az ember, ha inkább hiszünk az evolúciónak, mint a mitológikus eredettörténeteknek, pl. a zsidó-keresztény verzióknak, tehát mivel az ember is a természet terméke, fejleménye, magunkban és a beszédünkben a természet attitűdjére, ösztöneire és (ön)pusztító ösztökéjére is ráismerhetünk. Az emberi beszéd („Nem értem én az emberi beszédet, / és nem beszélem a te nyelvedet.”²) vajon miért törekszik a fogalmiságra, a logikára, a megnevezésre stb.? Úgy emlékszem, már ott a PIM-ben is szóvá tettem a protézis-teóriámat, miszerint az ember attól vagy azáltal válhatott emberré, hogy a zsákmányszerzéshez szükséges tervet és eszköztárat létrehozta, kifejlesztette, kvázi összebeszélte a természet (azaz a tulajdon) háta mögött, és az elejtett vadat nem csak elfogyasztotta ez a bűnbanda, hanem hasznosítani kezdte az áldozat irháját, csontjait, például magára öltötte azt az irhát. A túlélését evvel biztosítva. Ekképp, azt gondolom, a beszéd (amit nem csak Pilinszky versalánya, de a Csabi is vonakodott beszélni) is protetikusan természetű, valószínűleg a totemizmus is az önhatalmúságnak, vagy mondjam inkább túlhatalmúságnak a reflexes ellentételezésekként jelent meg és fejlődött mitológiákká, vallásokká, s ezidáig olyan kultúrák szövevényévé, amelyből egyre nehezebb kilátni. (Barátkozom a gondolattal, hogy cím nélküli egysorosá avatom ezt a mondatot: „Szép kilátás, nem mondom!”) (De már most látom, ez egyszerre hajaz Tandorira és Beckett-re.) Kilépve a zárójelből, nem lehetne ez akár egy újabb, már nem megjelentetett kötet címe? „Szép kilátás, nem mondom!” Ebben talán még a nemlét tisztása is felsejlik. Vagy át. Onnan idesejlik át.

Hanem vissza a kérdésedhez. Hogyan lehetne beszélni a versről? Mint intézményről? Vagy a feltalálható etimológiájáról? Csak ötletszerűen: *Alszom egy verset*. Egész biztosan ebből származik a *verseny* szó is, valamint a *versus*, illetve a *bibliai versek*, amelyek paragrafu-

² Részlet Pilinszky János *Apokrif* című verséből.

sokként is megnevezhetők. Hanem ha a tudomány, a technika nyelvhasználatával vetem össze az általunk versnek nevezett beszédformát, a különbség hol szembetűnő, hol elenyésző. A szembetűnőnél talán érzékletesebb a szembeszökő. Szökni vagy tűnni? Ezekről általában beszélni? Olykor úgy tűnik, nagyon fontos volna, máskor, hogy minek. Vagy megszólal a vers vagy nem, a Csabi becsvágya már a gimnáziumi éveinkben az volt, írjunk olyan verset vagy dalszöveget, amit egyszer leírtunk és közben elolvastunk, majd azonnal töröljük is. Egyszer használatos versek. Hogyne jutna eszembe a vers műanyag természete is, hogy mégsem tudsz megszabadulni tőle, a nagyon rossz verstől sem, ott marad a közös emlékezetben, nyomtatva, elmentve, elrejtve, és nem képes lebomlani.

Szereposztás az új verseskötet címe, és persze akkor már „szereposztás” is. Úgy értelmezem, hogy létezik ontológiai szereposztás, társadalmi, és mondjuk irodalmiélet-beli szereposztás (meg mások is, családi, szerelmi, politikai, baráti...), tán még metafizikai szerep is kijut az embernek. A szereposztást viszont én a halálban látom. Az előző kötet címe Hideghullám volt, eltéveszthetetlenül a hulla szóval, itt meg most az oszlás. Játszasz a halál tűzével? Legalábbis én tüzet is látni vélek a meghalásban, (f)ellobbanást. Tán ama buddhai tüzét. Vagy a krematóriumét? Nem csodálom, hogy a haláltudat ott a verseidben, hiszen a léttudat is megvan, vagy talán -talan. Mersz a halálról beszélni? Merthogy ez valahol mintha illetlenség lenne a hétköznapi életben. A vers milyen élet?

Nem fejeztem be a harmadik kérdésköteged megválaszolását, nem tudtam befejezni, belefutottam a negyedik kérdéskörbe, valósággal beleszaladtam, abba, amit a *Szereposztás* cím (kötet- és verscím) fogalmaztatott meg veled. Itt visszatér a destrukció mozzanata is. Hogy az ember szüntelenül destruál, amikor azt hiszi, most építkezik, valójában sokkal inkább elbont, lebont valamit, ami esetleg elevenebb, jelentékenyebb struktúra volt, mint amit a bomlás-anyagból épít éppen. A *Szereposztás* címben én is érzem az ember meghalását, elbomlását, de nem csak azt; amikor kimúlt itt a szomszéd szobában a gyerekek tacsója, és átszóltak nekem, hogy a Dorka (ez volt a neve) most halt meg, látomászerűen vágott belém a fordulat: ez a nem túlságosan gusztusos formájú, mégis kedves kis állat, aki éveken keresztül kommunikált a gazdijával, saját ösztönrendszere szerint mozdult, ugrándozott, játszott, azaz mérte, ritmizálta, artikulálta a saját idejét, most egyszeriben visszakerült a föld hátára, ráhagyatkozva annak a monoton óraműködésére. Ami egy darabig hulladék gyanánt forgatja magával (a kis gödrében, rekeszében elrejtve), a hulladék lassan elbomlik, csontok maradnak belőle tovább, de az univerzum egyik tacsó-szereplője, tacsó-megjelenítője felmondta a szerepét, véget vetett egy darabnak. Ennél talán még meghökkentőbb élményem volt a kis döglött veréb megpillantása télidőben, a Bécsi kapuhoz közeli telefonfülke lábánál, vártam a soromra, úgy vetődött a pillantásom a veréb tátott csőrű hullájára, és tüstént beleborzongtam, miféle titkot hallgatott el ez a parányi élőlény. Minden halottamnál ezt éreztem, ezt érzem – pedig az életükben ritkán lettem kíváncsi a mondandójukra. Na most, nem csípem különösebben, amikor találkozom evvel a toposszal, a kimondhatatlannal, ambivalens szenzációját viszont többször megéltem, a szerelmi elragadtatottságokban mindig, ha beleszerettem valakibe, a szeretkezés végével csak tovább növekedett a sóvárgásom a lénye megismerésére, hangsúlyozom, nem kiismerésére, nem a jó-rossz tulajdonságainak a mérlegére, tehát nem is a személységére, hanem az önmagaságára. Ahogy benne talált otthonra az univerzum mint végtelen potencialitása a Titoknak, és egész életében erről csivített, csekély eredménnyel. És tátott csőrrel heverve a füle lábánál a koszlott hóba belefagyva tűnik csak fel, hogy valamit elhall-

gatott. Az elhallgatás pedig asszociálja bennünk a titkot, az eltitkolást, holott a szószátyárság is alkalmas lehet az „igazság” eltüntetésére. A versbeszéd, számomra, talán olyasmit sejtet, hogy a természet beszédével próbálhatok ismét szót érteni – nem feltétlenül dezartikulálni az emberi kommunikációra alkalmas fogalmakat, hanem a metaforizációval és annak „szárnyeseteivel” (a trópusokkal) testhőmérsékletre fűtöm fel őket. (Most véletlenül egy saját verskezdésem is idéztem, így szól: „A vers fölveszi testhőmérsékletét.”) Mert egyébiránt a fogalmakkal operáló, lényegében mindig logisztikai célokat szolgáló beszéd szolgálhatja ugyan a túlélésem, ő maga azonban halott eszköz, nincs benne lélek, akkor sincs, ha kedves hangon adja elő az ember.

A sűrítéshez nagy nyomás kell. A sűrítés, komprimáltság nagyon jellemző a költészetedre, mint-ha elszántan erre törnél, mégsem „csinált” ez nálad. Pszichés következmény? Te a véletlenekben hiszel, úgyhogy ekként azok is sűrűlnek. A nyelv vallani kezd. Mi a csoda számodra a nyelv, a magyar? A nyelvi tudatosságod alapvető, vagy magától kezd el a nyelv beszélni a nyelveden, ha odafigyelsz? És ez a kérdés persze a versfigyelem témájába is átvezet. Ki, mire, hogy figyel a versvilágban? És van-e világa akárcsak egy szónak is? Mintha a mikro-makrorelációk is láthatóvá válnának ezzel a technikával vagy ars poeticával vagy filozófiával. Szóval, hogy vagy a nyelvünkkel?

Muris, hogy rákérdezel: pszichés következmény? Igen, ma már annak látom én is, csak épp akkor, kb. 18 éves koromtól a pszichétől iparkodtam megszabadulni, attól, amit annyira nem bírtam az alanyi versekben, a lelkedzést, a lelkizést, mai kifejezéssel élve; arra nem emlékszem, milyen tudati megfontolások szerint törekedtem kiszabadulni abból a nyelvhasználatból. A nővéremet muszáj megemlítenem, ő volt nálunk a szenvedélyes versolvasó, anyám a regényeket falta, a prózát, a nővérem pedig százszámra memorizálta a verseket. Mit kapott tőlem ezért, szegény! Állandóan bántottam, gúnyoltam, és amikor 30 évesen meghalt, akkor, abban a pillanatban kaptam rajta magam, hogy imádom őt. Kis híján utánahaltam. Ez a ráeszmélésem boldoggá tett, pontosan egy évig éjjel-nappal ő volt jelen bennem, álmomban mindig találkoztunk, nem erotikus módokon, csak örültem neki végtelenül. Furcsa, nem? Harminc évig irritálja az embert az, aki a meghalás pillanatától fogva a vágy immár nem titokzatos tárgyaként szabja meg a szívverésedet. Elmondom még, hogy kb. húsz évvel a halála után adta a kezembe a húgom azt a cetlit, amire a nővérem ráfirkantotta, hogy nagyon szeret. És csak most jut az eszembe, egyetlen elbeszélő költeményt élveztem végtelenül az általános iskolában, a *Szép Ilonkát*, a fantasztikus kezdése miatt, és a nővérem az Ilona nevet kapta. Ezt hogyan nem vettem észre mostanáig?! És hátha ilyesmikből következik a sűrítés kényszere, elfojtunk ezt-azt, az elfojtás nyomtévészto utakra vezet, amely utakon állandó a nyugtalanság és az indulatos érzéketlenség, ellenszenvezés minden érzellemmel, hiszen semmi sem az, aminek mondják, de az sem, amire gyanakodhatnék, és így ülök le késő este az asztalhoz – írni? Ha konyítanék a fizikához, arra tippelnék, hogy ebben az állapotban az atomok is összepréselődnek, elveszítik a karakterüket, megszűnnek szabadon választani a többi atom közül, hogy melyikhez társuljanak. Fuldokolnak a nyomorultak, és látod, ebben a kontextusban a fuldoklás rögtön mélyebb értelmet nyer. Nyomorult. Nyomorog – fuldoklik. Ám az a fuldoklás még csak csírája lehetett a mai, diagnosztizált fuldoklásnak, a relatív szabadság lenullázódásának, amivel egy fiatal ember nem békülhet ki. Nem tudom rekonstruálni a folyamatot, ami a nyelvi komprimáláshoz vezetett, arra emlékszem csak, hogy mit éreztem, amikor az első, számomra sikerültnek tűnő *Dichtungok* megjelentek a papíron. Kéjes örömet. Kínzóan kéjes

örömet. Hogy az Ige anyaggá vált. (Mit anyaggá! agyaggá! térplasztikává!) És kiszabadultam a kauzalitás logikai rendszereiből, a grammatikai-szintaktikai rendezettséget csak színlelnem kellett már. Az első kötetbe belekerült néhány ilyen darab, illetlenség mondanom, de nagyon kedvelem őket, élvezem, hogy érzem a testiségüket, a konzisztenciájukat, és nem aggódok a jelentésük miatt. Nem kell aggódnom miattuk. Vagy értük. Ha lefordítjuk ezt az egyáltalában vett műalkotás gyakorlatába, akkor nekem ott sikerült a szavakból mint jelölőkből önmagáért beszélő referenciaanyagot gyúrni, és talán keleszteni is.

Tegnap este nagy fáradtságomban előkaptam bármit, és beleolvastam, az elejétől, Camus Közönyébe. Azonnal megragadott a szöveg apraja-nagyja, vesszőhasználata és szemantikája, elragadott az, amit „értéknek” vagy „minőségnek” érzünk és nevezünk az irodalomban – megtaláltam a tűt a szénakazalban. A kérdésem az irodalmi értékre/minőségre, illetve az megkülönböztető képességre vonatkozik. Neked, ugye, nagyon fontos ez a megkülönböztetés, tehát a kritikai szellem? Ezt is még Csabival gyakoroltátok ki? (A zseniális barátoddal a ráérzést arra, ami briliáns?) Érzésre hagyatkozol (tűszúrásra, elragadtatásra)? Vagy az eszedre? Radikális vagy? Nap mint nap a költészet tükrébe nézel? Mire való az irodalmi érték, pl. egy Medália? Neked mire? Nyilván nem ékszer.

Anyámtól örökölhettem ezt a drámai – mert folyton kötekedő – ízlést, azután a Csabival kialakult barátságunk kényszeríthetett rá valami nehezen megfogalmazható igényességre, ami már gyerekek között is megfigyelhető, a gyerekek roppant szigorúan ítélik meg egymás viselkedését, őszinteségét vagy hamisságát, amit erkölcsi ízlésnek nevezünk, és ez aztán kiterjed a serdülő gyerek teljes éntudatára, lelkiismeretére. Csak sokkal később derülhet ki, hogy már a gyerekkorunkban is rengeteg ilyen megítéltetésünket projektáltuk a másik viselkedésébe, amit felnőtten is teszünk, én legalábbis mindig ezen kapom magam; akkor is részben így megy ez, ha verset írok. Ott van a kezem, a tekintetem mögött a Csabi és mindazon emberek tekintete, akik a lelkiismeretem infrastruktúráját jelentik, akik előtt szüntelenül vizsgáznom kell. Tudatosan már értem, hogy rajtam kívül igazán senkit nem érdekel, hogy mit csinállok, rossz verset írok-e vagy jó, igazat beszélek-e vagy hazudozok, illetve nem nem érdekel ez senki mást, hanem egészen másképp érdekli, másképp érinti, mint ahogy azt én érezni vélem a magány aktív (pl. versíró) óráiban. Talán ide kívánczik az a réges-régi, valamelyest platóni fantáziám, hogy van a nagybetűs Lét, aminek mi, élőlények mind-mind csak a metaforái vagyunk, ahány élőlény, annyi(féle) metafora, és mindannyian aspirálunk a Lét közvetlen, azaz egyetlen igaz megjelenítésére, ezért társulunk, ezért magányosodunk el, ezért verődünk bandákba, pl. a felső faluvégi banda evidensen inkább (re)prezentálja a Létet, mint az alsó faluvégi, a Beatles jobban megfelel a valódi Létnek, mint a Rolling Stones, Jung autentikusabban tolmácsolja az univerzum öntudatát, mint Freud stb. Látszólag ez csak az emberi szférában történik így, de biztosat nem tudhatunk, hiszen valami véletlen folytán a természet mintha meghasonlott volna magával bennünk. Amikor én kívülről nézve éles szemmel szűrom ki a hibádzásokat, hamiskodásokat, tudatos vagy önkéntelen csalásokat, akkor a szüntelenül és fojtogatóan résen levő lelkiismereti démonom fordítja rá a figyelmet az anomáliára, esetenként a pozitív szenzációra. Ez távolíthatott el a prózaolvasástól is, a nagyobb lélegzetű és pláne cselekménnyel teli regényektől, filmekről; ha elhatározom mondjuk, hogy megnézek egy talán fontos játékfilmet, egy amerikai produkciót, amit szinkronizáltak, az első percekben már az köti le a figyelmemet, hogy a szinkronhang stimmel-e a látható színész alkatával, a színészi játék, az operatőri és rendezési munka eléggé igényes-e, illetve

hogy egyáltalán versenyképes-e a film a közvetlenül adott, eltagadhatatlan valósággal. Ezért sokszor nem marad türelmem a cselekménybonyolítás követésére, megértésére, és általában ott is hagyom a képernyőt. Lehetséges, hogy ez a minimalizálódásom, beszűkülésem közönségesen a versírás következménye – hasonlattal szólva, annyira rászoktam a töményre, hogy a bor vagy a sör már szóba se jöhet. Viszont tényleg azonnal megérzem, ha a tömény kommersz, hamisítvány, kotyvalék vagy ha tiszta párlat. És még egy mondatot, talán indulatból. Egész biztosan rengeteg rossz verset írtam már, sőt közöltem is, némelykor visszakíváncszom az ártatlan időmbe, amikor még nem írtam semmit. És ez a kritikus érzés mások dolgait olvasva feltámad bennem, rossz versrovat-szerkesztő lenne belőlem, gyakrabban maradna üresen a rovatom, mint telten. Hadd mondjam hát ki a páni félelmemet: a művészet, a műalkotás általában nem lehet más, mint giccs. Manapság különösen. Amin az avantgárd vagy az underground (az meg mi!) sem segíthet; a nem-művészet művészet sem. Mert az is csupán csökkentheti a lelkiismeret-furdalást, no de ha közben ráébred arra, hogy fű alatt mindössze paranoid politizálást folytat? Kvázi konfrontál az éppen regnáló hatalommal? Vagy békétárgyalást folytat vele (alkudozik), és ennek jegyében áttér a szórakoztatásra. Na és a politikai költészet, az nem szórakoztatás? (József Attila esetében biztosan nem az. De tudunk más példát mondani?)

Úgy veszem észre, számodra rendkívül fontos az éberség. Ugyanakkor az álom is. Nem az álmodozás, hanem az igazi álom, aminek az álmodozás a szelídített, sőt talán giccses mása. Na meg a kiábrándulás. Irányítod-e a figyelmed, edzed, vagy hagyod, hogy élje benned hullámozva az életét, míg meg nem hal? Mintha a figyelem egy külön (nem)én-ünk lenne bennünk – egy hal a mentalitásunkban.

Már a kérdésed úgy hangzik, mintha pontosan ismernéd ezt a vesszőparipám is. Pedig nagyon régen nem hangoztattam már, hogy mennyire utálok az álmodozást, korábban ugye említettem a *Szép Ilonkát*, mint 12 éves kori kedvencemet, de ugyancsak Vörösmarty az elrettentő őspélda is, aki nem csak a Laurázásában, de ezer más helyen maga merül meg ezekben az ábrándozásokban. (Vörösmarty, a *Lear király* fordítója, rengeteg versében kétdimenziójú kispolgárrá avanzsál. Más darabjaiban pedig zseniális.) Fizikailag utálok ábrándozni. Vagy nem is én utálkozom, hanem a testem, a beleim, a szívem – a tudóm már döglődik is tőle.

Nem reagáltam időben a véletlenrel kapcsolatos kérdésedre. Most hadd pótoljam, mert szerintem idevág. Amikor az első kötet verseit írtam, csak arra az érzésre figyeltem, hogy a szavak, a mondatok kémiai módon hogyan viselkednek egymással, a lehetséges jelentéseket igyekeztem eleve figyelmen kívül hagyni. Olyan valóságosságra törekedtem, ami éppen van, illetve lenni óhajt. Ekképp szándékoztam kiszolgáltatni magamat, a beszédemet a véletlennek – és amikor úgy éreztem, ez a vers most kész lett, megnyugodtam. És tényleg a vers előírása szerint érték egymást csakhamar azok a koincidenciák, amikről nem beszélhetek, lévén a szereplői, érintettjei valóságos emberek. A koidencia számomra mindig megkönnyebbülést hoz, olyan megvilágosodást, ami önmagán kívül nem utal semmi másra, önreferenciális tünemény, mondhatni, maga A Vers.

Az első köteted egyik szövegében, a hajnali lehallgatásban van egy feledhetetlen versmondásod, mely szerint „írni kezdtem, ellensúlyozni a sorsomat”. Én most bő harminc év múlva úgy látom, hogy tényleg ezt teszed. És ez olyan szellemi munka, hogy nem maradhat ki nap legalább egy versszó vagy fél gondolat nélkül. A másik oldalon ott vannak a szociális problémáid, hogy nem vagy betagozódva a társadalomba, az irodalmi életbe, nem vagy alkalmazkodó (és semmi „va-

gány” szereped sincs), munkahelyed, intézményed sose volt és nincs is, ha csak azt nem vesszük, hogy a DIA tagja vagy – más szóval „társadalmilag hasznos munkát” te a versírással végzel, így adózol, így műveled a Földet. Én is efféle szerzet(es) vagyok, következésképp örökös lelkifurdalásokban gázolok. Te hogy vagy ezzel ma? Vagy valami metafizikai szereped, az van? A vers, ha nem affektív, akkor effektív? Vagy talán tisztára süket ez az egész gondolatmenet?

A hajnali lehallgatás, valamint a párja, a költészet másnapja trip-versek. Nem trip közben letkeztek, hanem napokkal utána, méghozzá nem harminc, hanem negyvenvalahány évvel ezelőtt. Huszonéves koromban. Az idézett passzus sem meggondolt kijelentés, inkább jóslatszerű, és most képzeletben megidéződik az a pszichedelikus világ, amit még áthatott a hatvanas évek frekvenciája, noha már benne jártunk a hetvenesekben. '72-ben disszidált a Csabi (afféle próbának bizonyult ez a hároméves kintléte, amit majd újabb menekülések követnek), itt maradtam egyedül, az „ifjúsági törvény” címén bezárták az éjszakai kocsmákat, no meg én amúgy is besokalltam a két-három évig tartó ismerkedéstől a budapesti underground társaságokkal. Erről más interjúkban már eleget beszéltem. Igen, szerzetesi életet éltem bő hét éven keresztül. Más szóval belső emigrációba vonultam, írtam és elmélkedtem, és nem érdekelt, mi lesz az írásokkal, csak történnék meg bennük az, amit rajtuk kívül meg sem lehet fogalmazni. Körülrni se nagyon. Azt hiszem, akkor indult be igazán bennem a nyelv, a beszéd fizikai érzékelése, amiben egyetlen kortárs élő költő munkái voltak a segítségemre, Tandori Dezső publikációi. És naponta jártam úszni, amit kényszerből fedeztem fel magamnak, a folyamatos írás és olvasás tudniillik idegileg annyira kimerített, hogy estére mindig belázasodtam, és fájt a fejem. Befeküdtem a kardiológus nagynénémhez kivizsgálásra, ahol megállapították, hogy semmi bajom, akkor próbáltam ki a Lukács uszodát, és azonnal csodát láttam: beszínésedett a világ. Ekkortól kezdődtek a gondolatok maguktól megjelenni a fejemben, anélkül, hogy szándékosan gondolkodtam volna valamin, és ekkortól érzékeltem a gondolatok testiségét, erotikáját is. A vers, eszerint, sem nem affektív, sem nem effektív, hanem, mint mondtam volt 11 évvel ezelőtt neked a PIM-ben, erektív. Ezen nem a genitális gerjedelmet értem, hanem a zseniálisat, ami önkívületit is jelent, meg egészen bensőségeset. („A Lét ágaszkodik a létezőben.”) A társadalmiság akkor egyáltalán nem érdekelt. A politika. A Kádárén kívül egyetlen politikus nevét sem ismertem. Híreket soha nem láttam, nem hallgattam. Ezt nem büszkeségből mondom, csupán tényyszerúsége miatt. És talán nosztalgiából is, mert semmi örömöm abban, hogy ma sokkal több minden jut el a tudatomba a politikából, a közéletiségből, mint annak idején, és ha nagy ritkán élményszerűen gondolkodtatnak is el némely információk, folyamatos túl- és alultápláltságomat érzem, szenvedem el a tömegességüktől és a mérgező, megbetegítő adalékoktól, színezékektől, ízfokozóktól. Az intézményszerűségtől mindig idegenkedtem, nem merem a szükségességét vitatni, de ahogy az emberek reflexesen identifikálódnak az intézményükkel, azt lidércesnek találom. Mintha ki-ki a hivatali, foglalkozásbeli szkafanderébe záratott volna be, a szkafander szenzorain keresztül lát és látszódik, hallgat vagy hangoskodik. A tüdőgyógyásznak mondom, hogy a bordaívem alatt kízó húzakodásokat érzek, mire azt feleli, evvel a panaszommal más szakorvost keressek fel. És így tovább, beteg Thészeusz gyanánt.

Ritka póztalan embernek ismerlek, de nem csak a költői, hanem a társadalmi éned is ilyen. Valóban elutasítod a szerepeket, mintha a versírás ezt kívánná tőled, de a világi színtereken sem engedelmessz ennek a kényszernek. Ez tulajdonképpen megnehezíti a veled kommunikálók dolgát, mert így az elvárások, előítéletek, preconcepciók, automatizmusok is elesnek és kocká-

zatossá válik a párbeszéd, másrészt a póztalanság üdítő, felszabadító, ha valaki rácuppan. Életem delén megcsináltad a Nárcisz figuráját a verseidben, dehát ő is csak magát akarja. Ennek a „szereposzlásnak” nálad, azt hiszem, van esztétikája, filozófiája, etikája és poétikája is, és a szubjektumkutatásodból ered, de a „politikádból” is, a közös(ségi) életről való elképzelésedből. Tévedek, mikor ezt így súlyozom?

P.S. És persze élettörténeti eredete is van ennek, az is érdekelne.

Ez, ha valóban így van, ahogy te látod, családi eredetű, nálunk semelyik szülő, még a (hozám) hűtlen nagyanyám sem „viselkedett”. A nővérem és a húgom sem. A kitelepítés, majd az apám elhurcolása még onnan is, a nyomor és a kilátástalanság, gondolom, mindezek együtt, elvették mindannyiunk kedvét a „viselkedéstől”. Keresetlenek voltunk, vagy lettünk, Piliscsában kapott védőnői állást az anyám, apám hazajövele után egyedül az ő, az anyám keresetéből éltünk hatan.³ Nem volt mire és miért viselkednünk, ezért lett aztán a házunk az egyetlen az akkor még faluban, ahova bárki beugorhatott, nem kellett megkérdeznie sem, hogy rosszkor jött-e, anyámék mindenkinek örültek. Csak az a kurva cigizés, az akkoriban az egész lakást átítatta, sokáig csak a szoba-konyha lakrészünket – az Egészségházban. Valahányszor leírom ezt a szót: Egészségház, egyszerre önt el a melegségérzet és a röhhöghetnék. Hiszen mindannyian betegek voltunk vagy lettünk, a húgom egészen húszéves koráig makkegészséges, mint tudod, akkor tört ki rajta a mánia-depresszió tébolya. Hát arra sem lehetünk büszkék. Őt te is jól ismerted, Miklós⁴ és a Húgom nagyon szerették egymást. Miklós jól ismerte a szüleimet is, kölcsönösen élvezték egymás társaságát, ráadásul a Miklós eredettörténete hasonlított a miénkhöz. A kitelepítés és a többi. Ő is csak a mániás fázisaiban affektált kicsit, színészkedett, egyébként abszolút bensőséges barátságba kerültem vele már az első találkozásakor. Szerintem a természetessége, a kivételes érzékenysége, empátiája miatt szerette őt meg mindenféle-fajta ember. E tekintetben a szocialista rendszernek is köszönhetem, hogy eszembe nem jutott társadalmi ranglétrákat mászni, boldogan ellettem volna örökre a szűk baráti társaságban, a Csabival elsősorban. A gyerekek születése, a Dávidé, majd két év múlva a Hanié ijesztett rám, hogy csak úgy, a saját élvezetemre írok, kísérletezem, próbálok kiszökni minden „hivatalos” mezőből, sőt, az avantgárd paradigmákból is. (Pedig mit sem tudtam akkor még a Deleuze-ék rizóma-teóriájáról, meg a „szökésvonalakról”.) Hani megszületése bírt csak rá, hogy néhány verssel legalább próbálkozzak meg egy folyóiratnál. Így publikáltam először a *Mozgóban*, s azután már ment magától a dolog. Akkor úgy éreztem, félkész kísérleteket adtam oda közlésre, és amikor megjelentek, akkor lepődtem meg, hogy nem is feszélyez annyira a linkségem. A költő szerep viszont nagyon nem volt ínyemre. A művészi hajviselet, öltözködés, akárkinél tapasztaltam, zavart, pedig sokan közülük imponáltak, szerettem az Erdély Miklós modorát, a Szentjóbey kegyetlen humora lenyűgözött, amikor azonban népesebb társaságban találkoztam velük, akkor kihátráltam. Maradt az egyetlen, élő valóságban sokáig ismeretlen Tandori nekem, valamiért az ő versei, játéka, szerepjátékai soha nem zavartak, őt olvasva azonnal otthonomra találtam. Tandorinál, aki *par excellence* irodalmi költő, és mégis kiszabadult az irodalom intézményéből, gettójából. De félek megítélni a számomra taszító szerepjátszókat. Taszítanak – de tehetnek ők arról? És én? tehetek róla?

³ Marnónak ezt az életkorszakát lásd: Marno János: *Nyílt levél. Egy egykori kitelepített nyílt levele a pil-lanatnyilag regnáló igazságügy-miniszterhez*. ÉS, 2013. augusztus 9.,10.

⁴ Fogarassy Miklós (1939–2013).

Szerintem csak hiszi az ember magáról, hogy ő akar ilyen vagy amolyan lenni, a valóságban megszámlálhatatlan komponens gondoskodik arról, hogy legyünk-e, és ha igen, mit tegyünk a levésünkben.

Sajnálom, hogy vége kell legyen ennek a faggatózásnak. Még egy utolsó kérdés. Speciálisnak érzékelem a gondolathoz és a gondolkodáshoz való viszonyodat. Más tengelyen helyezkedik el, mint a hivatásos gondolkodóknál: tudniillik az érzékiség–gondolat távon mozog, s így a beszélgetőtársaidnak és magadnak is lehetőséget adsz a tudattalan megnyitására és az intuício kezelésére. Az ily módon termő gondolat az elixíred. Szeretsz gondolkodni? Miért, ebben a nagy halandóságban?

Valóban nem tudom különválasztani a gondolkodást az érzékiségtől. Nem az érzelmiségtől, mert az más tészta, nagyon fontos tészta, de más; sajnos soha nem merültem bele a matematikába, mindössze egyszer, egy fél év erejéig, érettségi előtt, nehogy elbukjak, és az a fél év szenzációs élmény volt nekem, mert akkor fölfedeztem a matematika érzékiségét. Csakhogy a vizsga után azonnal abbahagytam, és most öregeen már nem sikerül örülnöm, ha meglátok egy táblán valami bonyolult matematikai levezetést. Matematikust kellene megkérdezni, hogy hogyan izgul rá a gondolkodásra. Hogy szeretek-e gondolkodni, arra lehetetlen válaszolnom, mert szüntelenül azt teszem, és épp ez akadályoz meg a hatékony gondolkodásban. Untig ismétlem a gesztenyészkerti eksztázisomat, amikor naponta, helyesebben estente, általában tizenegy órakor nekivágtam innen, a Márványból fel a MOM felé, borzalmas lelki-tudati állapotban, és ahogy leereszkedtem a kis vályúba, a kertbe, máris otthon találtam magam. Elindultam a körúton, és a gyötrő gondolatok, érzelmek, sérelmek a ritmikus, egyenletes járás közben szépen bedarálódtak egyetlen masszába, leváltak lassan az énemről, az énem mintha befelé csúszott volna a kert mértani közepébe, topográfiai centrummá vált, aminek a pályaszélén (a diszkosz szegélyén) baktattam, mint egy nyomtató ló, és a fejemben az elturmixolt anyag kezdte ontani a tőlem független mondatokat, szóképeket, nyelvi-gondolati vicceket – akkor tanultam meg igazán, mennyire nem én gondolkodom (tehát *vagyzok*), hanem rossz esetben a gondolkodás rabszolgájaként szenvedem el a kudarcokat, bántalmakat, vagy jó esetben tanújává válok a gondolkodásnak mint léteseménynek, mint a létezés teljes megnyílásának, ami már a megsemmisülés perspektívájától sem rándul görcsbe. Ilyesmit addig csak az abszolút szerelemben tapasztaltam, hogy nem érdekel, meghalok-e vagy túlélék, és nem flegmáságból nem érdekel, hanem mert annyira izgalmas, csodálatos minden. A csodálatos jelzőt hangsúlyozom, mert egyébként én is, mint majdnem mindenki más, túlságosan belefeledkezem általában a jajokba-bajokba, annyira eltűskésedem a naponta összeszedett bogáncsoktól, hogy csak a kínját érzékelem a létezésnek, a csoda jellegéről megfeledkezem. Most is csak fogalmilag emlegetem, a testi bajok blokkolják a valódi figyelmemet. Muszáj megint testi-szexuális hasonlattal élnem. Amikor a hólyagom jelzi, hogy pisilnem kell, bosszúsan elvégzem a dolgomat, utána tisztálkodom és kész, megszabadultam egy salakanyagtól. Ha viszont szeretkezem, pláne szerelmi elragadtatottsággal teszem, akkor a csúcson nem azt érzem, hogy belőlem ürül ki valami, hanem azt, hogy a testemben lezajlott egy hatalmas tektonikus esemény, megint azt kell mondanom, tanúja lehettem a csoda megnyilvánulásának. A szerelem nem perszonális elragadtatottság, ellenkezőleg, a perszonalitás leválik az emberről (l. mint ruha a boldog szerelemben), és a szerelmes pár egymásba szabadul.

Félre azonban a szerelemmel, hadd toldjam meg még egy aránylag friss felismeréssel ezt a passzust. Régóta foglalkoztatott a Kant distinkciója a szép és a fenséges között, arra

persze nem vettem a fáradságot, hogy utánaolvassak a fejtegetésének. Előfordulhat, hogy tárt kaput döngöttek. De a beszélgetésünkben már egyszer szóba hoztam az ember középszerűségét, a természetben 'elfoglalt' középszerűségét. És egyszer csak bevillant, hogy hohó, miért tarthatta fontosnak Kant különválasztani egymástól a szép és a fenséges fogalmát! Azért, mert Kant, szerintem e tekintetben akaratlanul, a feudális-szagrális világ fogalmi hierarchiáját le akarta bontani elemeire, elemi struktúráira, ezért a feudális hierarchia csúcsgörmát, a fenségest visszaadta a természetnek (és evvel a természetfelettinek is, ám ez mellékes), és a (polgár) embert megkínálta a szép és jó szekuláris és praktikus fogalmaival. Kant középszerűsítette az embert, bevégezte, amit a természet maga kezdett el akkor, amikor kitenyésztette magából dolgos és (ön)reflektív fajtánkat. Nehogy azt vedd ki ebből a megjegyzésemből, hogy nehezményezem ezt a fordulatot, a Kantét, csak érdekesnek gondolom és jellemzőnek a technikai és polgári forradalmak idején, amikor az Ész ke- trónra, s hozzá az Új Szerző-dés, ami mostanság látszik érvényét veszíteni. Vesztünkre-